
Informe al voltant de la Declaració de Bé d'Interès Cultural Immaterial sobre l'activitat tradicional de la cultura del cànem a Callosa de Segura (bilingüe)

Autor: Css. Promoció Cultural
Aprovació: Ple, 29 gener 2024

Antecedents

El Consell Valencià de Cultura ha mostrat interès per les tradicions immaterials arrelades a la Comunitat Valenciana, la qual cosa s'ha vist reflectida al llarg de diversos informes en els qual ha defés la protecció i el respecte a la diversitat cultural del nostre territori. Són exemple els informes favorables a la declaració BIC del joc de la pilota valenciana aprovat en el Ple del Consell en juliol del 201, de les fogueres de Sant Joan de la ciutat d'Alacant aprovat pel Ple del Consell Valencià de Cultura en setembre del 2014, de les activitats tradicionals de l'Albufera de València com són la pesca artesanal i la navegació a vela llatina aprovat en el Ple del Consell Valencià de Cultura en març de l'any 2016 i de la cordà de Paterna aprovat pel Ple del Consell Valencià de Cultura en desembre del 2021, entre altres.

1.- Preliminars

La Llei 4/1998 de l'1 de juny, del patrimoni cultural valencià, estableix en l'article 45 que seran declarats béns immaterials d'interès cultural aquelles activitats, creacions, coneixements, pràctiques, usos i tècniques que constitueixen les manifestacions més representatives i valuoses de la cultura i de les formes tradicionals dels valencians i valencianes, així com les tradicions en les seues manifestacions musicals, artístiques, gastronòmiques o d'oci, i en especial aquelles que han sigut objecte de transmissió oral, i les que mantenen i potencien l'ús del valencià.

2.- Localització geogràfica de Callosa de Segura

Callosa de Segura està situada al sud de la província d'Alacant, en concret a la comarca del Baix Segura, i és un dels municipis més poblats de la zona. Es localitza entre la serra de Callosa, escut protector de la població, i entre la important horta del Baix Segura. La cultura del cànem està lligada a la població pràcticament des dels seues orígens i és nexa d'unió de les distintes fases de transformació i elaboració de productes derivats de la fibra tèxtil tant en l'àmbit agrícola com l'industrial, formant part de la idiosincràsia i caràcter d'este municipi reflectida mitjançant distints elements tant arquitectònics, culturals, etnogràfics i històrics.

En l'actualitat Callosa de Segura és la primera productora nacional de fils, caps, cordes i xarxes de fibra sintètica les quals proveeixen la indústria pesquera del país, a més de ser una potència exportadora a nivell mundial en la fabricació de fils, cordes i xarxes de pesca, de seguretats i també esportives.

3.- Orígens i evolució històrica

El cànem és una preuada font de fibra vegetal, subministradora d'aliment i fonament d'usos medicinals, coneguda i aprofitada per la humanitat des del vuité mil·lenni abans de la nostra era, en plena revolució neolítica. Arribada a Europa des de l'est al començament de l'Edat de Ferro, la producció del cànem fou fortament impulsada arran de la incorporació d'Hispania als dominis de Roma a causa de la demanda de la seua fibra per a la producció tèxtil i especialment per a l'armament de vaixells.

En la fèrtil horta del riu Segura, a la qual pertany geogràficament la població de Callosa de Segura, s'han constatat dades sobre el cultiu del cànem des del segle XIII, quan Alfons X va haver de legislar per a resoldre un plet entre veïns del Segura Mitjà i del Baix Segura per llançar al riu les aigües putrefactes dels embassants o amaraments del cànem. A més, el botànic Cavanilles al segle XVIII i Pascual Madoz al segle XIX al seu *Diccionari geogràfic-estadístic-història d'Espanya i de les seues possessions d'Ultramar*, fan referència a les produccions de collites del cànem i dels oficis que envolten la seua producció. En concret Madoz descriu en la seua publicació la collita del cànem de Callosa de Segura la qual considera que és abundant i de la millor qualitat, i que la indústria més important de la població, a part de l'agricultura en general, és la de la fabricació d'espardenyes de cànem amb empleats en deu telers de llenç, a més de destacar també la venda de la canyamissa o canya del cànem a l'Arsenal de Cartagena per a l'elaboració de pólvora pel cos d'artilleria.

D'altra banda hem de tindre en compte que la producció i l'aprofitament del cànem ha estat estretament lligat a la història. Per exemple al segle XIX es produeix la primera gran crisi mundial de producció del cànem per qüestions com els aranzels, o la desaparició dels vaixells de veles pels de vapor. Els moments més àlgids del cultiu del cànem al Baix Segura tingueren lloc a causa de la situació provocada per les dues guerres mundials i per la guerra civil espanyola, temps bèl·lics que junt al període d'autarquia de la dictadura franquista aportaren uns temps pròspers a Callosa de Segura i a la comarca, i el cànem es convertí en un monocultiu per la seua rendibilitat. Després arribaria el procés d'industrialització amb les màquines que rendibilitzarien la producció fins al 1960 quan apareixen les fibres sintètiques derivades del petroli, molt més econòmiques i rendibles que junt amb la prohibició mundial del cultiu en 1961 per la Convenció Única de Drogues de l'ONU, fan desaparèixer la producció i la indústria del cànem a Callosa de Segura, situació que a més ocasionà una forta migració de la població callosina. No serà fins als anys setanta del segle XX quan s'intenta adaptar el cànem al consum dels nous temps.

4.- Fases de la producció

- Preparació de la terra llaurant-la i abonant-la per rebre amb el major dels èxits la llavor del cànem.
- Sembra de la llavor del cànem la qual es realitza cap a mitjan del mes de març. S'empra una mesura d'una barcella, uns 11,5 kg per tafulla (1.185m²)
- Cura de les plantacions: als quatre o cinc dies del primer reg, la planta ha de germinar i se l'ajudava passant la rella per trencar la crosta de la terra o se li feia un nou reg que ho facilitara. Així, es repartien altres cinc regs més fins a mitjan juliol, quan la planta arribaria a la plenitud amb més de tres metres. No requeria més cures i la terra quedava òptima per a la rotació de cultius.
- La sega: a mitjan juliol, el cànem, si és per a obtindre fibra, ja es pot segar. El segador ha de protegir el braç amb què abraça la garba amb una sobremàniga per a segar a *remano*, és a dir, abraçant i tombant la garba amb el braç esquerre i segant amb la corbella arran de terra. Eixes garbes queden en el bancal per a l'assecament en uns vuit dies.
- La jargola: és el procediment manual de colpejar les garbes amb força de fusta perquè es solten les fulles seques.
- La *jimensa*: quan el cànem no es segava fins al setembre per a obtindre fibra, seguint un procediment similar a la *jargola* però ara s'obtenien llavors per a pròximes collites.
- El transport a la bassa.
- L'embassat és l'operació de submergir en aigua les garbes de cànem durant diversos dies, segons la calor meteorològica, que provoca per descomposició de l'aigua, la separació de la part llenyosa de la part fibrosa de la planta, que queda apta per a la seua extracció. La bassa era un buit que oscil·lava de sis a vuit metres en els costats menors i de dotze a catorze metres en els costats majors, i poc més d'1,50 metres de fons.
- La bregada, d'altra banda és l'operació en la qual es separa la part fibrosa de la part llenyosa de la vareta de cànem. L'operari (el bregador) va agrupant les fibres de les garbes bregades o picades en uns fardells o quintars de 43,750 kg. La màquina de bregar és un aparell procedent d'un tronc de morera buidat en V sobre el qual encaixa un altre tronc més xicotet d'olivera amb una ganiveta sense tall per a trencar i raspar les varetes.
- El transport des de la comarca del Baix Segura fins a Callosa per al tractament industrial artesanal.

5.- El treball del cànem: la indústria del filat i del calçat

- El treball del cànem s'iniciava en els obradors, espais de dimensió variables a les sales superiors de les cases on s'establia el lloc de treball de l'espadat i el rastellat del cànem.

- L'espadat és una operació consistent a colpejar la garba bregada perquè desprenga les últimes restes de canyamisses. Per això s'emprava una peça vertical de fusta on es recolzava la garba i amb una espècie de pala en forma de *bacalada*, denominada espadadora, colpejava i la lliscava sobre la garba fins a netejar-la de restes de canyamissa.
- Acte seguit amb el rastellat es procedeix a pentinar manualment el cànem per deixar-lo en condicions per a diverses aplicacions. El rastell és un tauló rectangular de 60 x 100 cm amb tres files de pues d'acer de 28 cm per al pentinat i una gran pua corba per a la fracció o trencament de les garbes. La rastella és similar però més xicoteta i serveix per a repassar allò ja rastellat per a treballs més selectes. Malauradament el treball continu en els obradors obligava a respirar milions de partícules de cànem en suspensió provocant en moltes ocasions a les persones treballadores una malaltia respiratòria anomenada *cannabosis*, desconeguda fins aquell moment però molt similar a les patides pels miners.

Indústria del filat

- El filat és l'operació per la qual el cànem rastellat es converteix en fil d'un o més caps. Els estris emprats per a aquest procés són la mena o roda de filar, moguda per xiquets, l'ansa, el pedral i els ferros, que es col·loquen en uns espais d'uns 21 m de llarg per 2,5 m d'ample conegut com "la carrera de filar".
- La confecció de les xarxes es realitzava amb uns fusos o agulles i mallers de fusta amb els quals s'agafaven els caps filats per a fer grans xarxes destinades a la pesca. A causa de la gran demanda, a la població de Callosa de Segura, especialment les dones, les confeccionaven als carrers.

Indústria del calçat

- La indústria del calçat requeria per a les soles de les sabates un trenat de sogà consistent en la transformació manual de les fibres més curtes rebutjades en el rastellat en una trena per a la confecció de soles. Les operàries o sogueres, les quals s'agrupaven en rogles de treball pels carrers de la població, es valien d'una cadira i un mosso o suport per a la trena i sobretot, de la seua destresa manual.
- L'ordissatge és l'operació consistent a donar forma a una sola per a després cosir-la. L'operari és el costurer que treballa sobre un banc de fusta ajudant-se d'eines com l'almaraz, chamaril, punxó...
- Per últim la confecció de sabatilles és l'operació amb la qual es posa a les soles la lona o la resta d'elements per a convertir-les en botes o sabatilles. L'operària és la sabatera que es val d'un cavallet, fil de cànem, guardamà, lona, punxó... per a obtindre sabatilles o botes amb sola de cànem.

6.- Béns mobles i immobles o entorns d'interés vinculats a l'activitat tradicional del cànem

Després de sol·licitar i començar l'expedient per a la Declaració de Bé d'Interés Cultural Immaterial de la Cultura del Cànem a Callosa de Segura, des de l'Ajuntament s'ha seguit la línia establida per la Generalitat, complint amb els requisits sol·licitats.

El passat 12 de desembre de 2023 el CVC va realitzar una visita al museu i a diversos edificis relacionats amb l'arquitectura del cànem. Durant la visita es va obtenir informació detallada sobre les característiques d'aquest bé cultural.

La informació proporcionada ha permés confeccionar una relació de béns mobles i immobles, així com els entorns d'interés vinculats a la cultura del cànem en la localitat Callosa de Segura.

L'anàlisi se centra en els elements físics associats tant a la producció agrícola com a les diverses fases del processament i manufactura del cànem.

Béns immobles:

- **Camps de l'horta de Callosa:** àrees agrícoles dedicades al cultiu de cànem.
- **Basses de l'horta:** depòsits d'aigua utilitzats per al procés d'amerat.
- **Obradors:** instal·lacions destinades a la transformació del cànem.
- **Espais a l'aire lliure:** àrees exteriors dedicades a la construcció de carreres de filar i fàbriques de filar.
- **Museu del Cànem i horta de l'entorn:** espai dedicat a la preservació i exhibició de la història del cànem, junt amb el seu entorn natural.

Béns mobles:

Producció agrícola de Cànem:

- **Aladre:** ferramenta per a la recol·lecció de cànem.
- **Corró de xafar tormos:** instrument per al processament de les fibres de cànem.
- **Trejilla:** dispositiu utilitzat en la manipulació de les plantes de cànem.
- **Tauló de claus i tauló pla:** elements utilitzats en diverses fases de producció.
- **Corbella i sobremànega:** ferramentes especialitzades en el tractament del cànem.
- **Filet d'espart:** material utilitzat en la producció de productes derivats del cànem.

Producció artesanal de fibra tèxtil de cànem:

- **Forca, gramaera, espadaor, espaïlla, pedral, rastell i caputxó:** instruments utilitzats en l'extracció i preparació de fibres tèxtils.

Producció industrial de fibra tèxtil de cànem:

- **Bregadora, espolsadora, rastelladora i repassadora mecàniques:** maquinària industrial emprada en el processament eficient de fibres de cànem.

Producció artesanal de fil i corda:

- **Mena o roda de filar, cavallet de la roda filar, creu de filar, ansa, corriola, pedral, punxó, serrador, ferros, forca amb pedral, filet d'espart, corxadora, carrico del punxó:** ferramentes i dispositius utilitzats en l'elaboració artesanal de fils i cordes de cànem.

Producció industrial de fibra tèxtil de cànem:

- **Filadora i bobinadora mecànica:** equips industrials per a la producció massiva de fibres tèxtils.

Confecció artesanal de xarxes:

- **Sella i estenedor:** Elements utilitzats en l'elaboració manual de xarxes.

Producció artesanal de calçat:

- **Sella, mosso, banc de cosidor, esquilador, punxó, chamaril, patrons, formes, alces i tacons, mordassa, agulla, rempujo, cavallet per a fer rivets en el calçat, serquillo o corona, tirapeu:** ferramentes i equips emprats en la manufactura artesanal de calçat a partir de fibres de cànem.

La relació detallada de béns mobles i immobles associats al cultiu i processament del cànem a Callosa de Segura ressalta la rica tradició i diversitat d'elements utilitzats en cada etapa de la cadena productiva. Aquests béns representen no sols l'activitat econòmica local, sinó també l'herència cultural arrelada en l'ús del cànem en les seues diverses formes. Aquest informe proporciona una base integral per a la comprensió de la importància històrica i contemporània de la indústria del cànem en la regió.

7.- Mesures de salvaguarda de la cultura del cànem des de Callosa del Segura

El present informe detalla les accions empreses per la comunitat callosina per a preservar i salvaguardar la producció de cànem i les labors artesanals associades a aquesta cultura viva.

Es descriuen tres iniciatives crucials dutes a terme amb l'objectiu de mantindre viva la tradició del cànem i garantir la transmissió de coneixements a les generacions futures.

- **Grupo de Amigos del Patrimonio Cultural i Ajuntament:** la col·laboració entre els callosins i el Grupo de Amigos del Patrimonio Cultural, en conjunt amb l'Ajuntament de Callosa de Segura, va resultar en l'organització d'una exposició durant les festivitats patronals de 1980. L'exposició, basada en materials recol·lectats amb la participació de la població, va servir com a nucli fundacional del Museo del Cáñamo Roque Fco. Albert Lucas, inaugurat en 1986. El museu, oficialment reconegut com a col·lecció museogràfica i en procés de valoració com a Museu de la Comunitat Valenciana, es va traslladar en 1995 a l'antic escorxador municipal restaurat en 2010 per l'arquitecte Juan

Vidal Ramos, alberga una valuosa col·lecció de ferramentes utilitzades en la transformació de la fibra de cànem i està equipat amb tecnologies modernes.

- Escola dels treballs artesanals del cànem: l'escola exercix un paper fonamental a dinamitzar les col·leccions del Museu per mitjà de tallers i demostracions. Aquestes activitats no sols contribuïxen a la difusió dels valors de la cultura tradicional del cànem, sinó que també asseguren la transmissió de coneixements i destreses a les noves generacions. Destacant les Demostracions Nacionals del Cànem, celebrades anualment durant les festivitats patronals d'agost, on experts artesans recreen en viu diversos treballs relacionats amb la fibra de cànem.
- **Ruta de l'Arquitectura Industrial del Cànem:** la tercera acció empresa per a salvaguardar el patrimoni del cànem és la creació de la Ruta de l'Arquitectura Industrial del Cànem. La ruta guia els interessats a través de les construccions dedicades a aquesta indústria, generant un variat patrimoni immoble a causa de la diversitat de tasques involucrades en la producció del cànem. Des del cultiu en l'horta fins a la venda de productes elaborats, la ruta destaca construccions específiques com:
 - La Bassa: per a coure/macerar el cànem en l'horta de Callosa.
 - L'Obrador: edifici singular per a treballar la fibra natural.-La Fàbrica de Filar: on es duia a terme el procés industrial artesanal de transformació de la fibra en fils, caps i xarxes.

Les tres iniciatives, liderades per la col·laboració comunitària i el suport institucional, han exercit un paper crucial en la preservació i transmissió de la rica herència associada al cànem a Callosa de Segura. La combinació d'un museu dedicat, una escola activa i una ruta que destaca l'arquitectura industrial específica ha contribuït significativament a la salvaguarda dels coneixements, destreses i tradicions relacionades amb el cultiu i processament del cànem en la regió.

Així mateix, des de l'Ajuntament s'ha treballat en la protecció i reconeixement de la Cultura del Cànem, duent a terme accions com ara la plantació de cànem en parcel·les d'horta en col·laboració amb agricultors locals, i accions concretes per a protegir i recuperar béns relacionats amb aquesta tradició, com l'adquisició de la fàbrica de filats "La Porchá" en 2011, i la incorporació de la Casa Obrador a l'inventari municipal, que es troba en estudi de rehabilitació com a vivenda típica de l'època i Obrador de Cànem visitable. entre altres accions.

8.- Valoració i justificació de la declaració BIC.

El Consell Valencià de Cultura informa positivament perquè l'activitat tradicional de la cultura del cànem de Callosa de Segura siga declarada Bé d'Interés Cultural Immaterial ja que:

- Amb tota l'argumentació exposada es justifica la seua conservació, salvaguarda i manteniment que amb el pas dels anys ha permés la transmissió de generació en generació de l'activitat tradicional del cànem a Callosa de Segura.

- Perquè l'activitat tradicional cultura del cànem de Callosa de Segura és un referent tradicional i cultural per a les terres del Baix Segura. A més la població de Callosa de Segura ha sabut guardar un reflex de l'època daurada del cànem amb la creació del Museu del Cànem Roque Francisco Albert Lucas, amb la ruta de l'arquitectura industrial del Cànem, amb l'associació d'artesans Escola dels Treballs Artesanals del cànem i amb la Mesa del Cànem. Per aquest motiu considerem que la població s'ha esforçat per mantindre viva la vida del poble i la memòria dels temps passats.
- En la conservació, gestió, desenvolupament i protecció de l'activitat tradicional cultura del cànem de Callosa de Segura es troben raons tradicionals i històriques que acrediten i que poden avalar aquesta distinció de BIC Immaterial.
- Pel grau d'implicació de la població de Callosa de Segura en la conservació i transmissió de l'activitat tradicional al voltant de la cultura del cànem de Callosa de Segura.
- El Consell Valencià de Cultura confia que les autoritats i les entitats culturals continuaran mostrant els seu interès per la salvaguarda del patrimoni cultural que significa l'activitat tradicional cultura del cànem de Callosa de Segura.

Aquest informe s'enviarà al protocol habitual i a l'Ajuntament de Callosa de Segura.

Informe alrededor de la Declaración de Bien de Interés Cultural Inmaterial sobre la actividad tradicional de la cultura del cáñamo en Callosa de Segura

Antecedentes

El Consell Valencià de Cultura ha mostrado interés por las tradiciones inmateriales arraigadas en la Comunidad Valenciana, lo que se ha visto reflejado a lo largo de varios informes en los que ha defendido la protección y el respeto a la diversidad cultural de nuestro territorio. Son ejemplo los informes favorables a la declaración BIC del juego de la pelota valenciana aprobado en el Pleno del Consell en julio del 2011, de las Fogueres de Sant Joan de la ciudad de Alicante aprobado por el Pleno del Consell Valencià de Cultura en septiembre del 2014, de las actividades tradicionales de la Albufera de Valencia como son la pesca artesanal y la navegación a vela latina aprobado en El Pleno del Consell Valencià de Cultura en marzo del año 2016 y de la Cordà de Paterna aprobado por el Pleno del Consell Valencià de Cultura en diciembre del 2021, entre otros.

1.- Preliminares

La Ley 4/1998 de 1 de junio, del patrimonio cultural valenciano, establece en el artículo 45 que serán declarados bienes inmateriales de interés cultural aquellas actividades, creaciones, conocimientos, prácticas, usos y técnicas que constituyen las manifestaciones más representativas y valiosas de la cultura y de las formas tradicionales de los valencianos y valencianas, así como las tradiciones en sus manifestaciones musicales, artísticas, gastronómicas o de ocio, y en especial aquellas que han sido objeto de transmisión oral, y las que mantienen y potencian el uso del valenciano.

2.- Localización geográfica de Callosa de Segura

Callosa de Segura está situada al sur de la provincia de Alicante en concreto en la comarca del Bajo Segura siendo uno de los municipios más poblados de la zona el cual se localiza entre la sierra de Callosa, escudo protector de la población y entre la importante huerta del Bajo Segura. La cultura del cáñamo está atada a la población prácticamente desde sus orígenes siendo nexo de unión de las distintas fases de transformación y elaboración de productos derivados de la fibra textil tanto en el ámbito agrícola como industrial, formando parte de la idiosincrasia y carácter de este municipio reflejada mediante distintos elementos tanto arquitectónicos, culturales, etnográficos e históricos.

En la actualidad Callosa de Segura es la primera productora nacional de hilos, cabos, cuerdas y redes de fibra sintética que proveen la industria pesquera del país, siendo además una potencia exportadora a nivel mundial en la fabricación de hilos, cabos y redes de pesca, de seguridad y también deportivas.

3.- Orígenes y evolución histórica

El cáñamo es una preciada fuente de fibra vegetal, suministradora de alimento y fundamento de usos medicinales, conocida y aprovechada por la humanidad desde el octavo milenio antes de la nuestra era, en plena revolución neolítica. Llegada en Europa desde el este al comienzo de la Edad de Hierro, la producción del cáñamo fue fuertemente impulsada a raíz de la incorporación de Hispania a los dominios de Roma debido a la demanda de su fibra para la producción textil y especialmente para el armamento de barcos.

En la fértil huerta del río Segura, a la que pertenece geográficamente la población de Callosa de Segura, se han constatado datos sobre el cultivo del cáñamo desde el siglo XIII, cuando Alfonso X debió legislar para resolver un pleito entre vecinos del Segura Medio y del Bajo Segura por lanzar en el río las aguas putrefactas de los embasantes o empapamientos del cáñamo. Además, el botánico Cavanilles en el siglo XVIII y Pascual Madoz en el siglo XIX en su *Diccionario geográfico-estadístico-historia de España y de sus posesiones de Ultramar*, hacen referencia a las producciones de cosechas del cáñamo y de los oficios que rodean a su producción. En concreto Madoz describe en su publicación la cosecha del cáñamo de Callosa de Segura, la cual considera que es abundante y de la mejor calidad, y que la industria más importante de la población, a parte de la agricultura en general, es la de la fabricación de alpargatas de cáñamo con empleados en diez telares de lienzo, además de destacar también la venta de la caña o caña del cáñamo al Arsenal de Cartagena para la elaboración de pólvora por el cuerpo de artillería.

Por otro lado, debemos tener en cuenta que la producción y el aprovechamiento del cáñamo ha ido estrechamente ligado a la historia. Por ejemplo, en el siglo XIX se produce la primera gran crisis mundial de producción del cáñamo por cuestiones como los aranceles, o la desaparición de los barcos de vela por los de vapor. Los momentos más álgidos del cultivo del cáñamo en el Bajo Segura tuvieron lugar a causa de la situación provocada por las dos guerras mundiales y por la guerra civil española, tiempos bélicos que junto al período de autarquía de la dictadura franquista aportaron unos tiempos prósperos a Callosa de Segura y a su comarca convirtiéndose prácticamente el cáñamo en un monocultivo por su rentabilidad. Después llegaría el proceso de industrialización con las máquinas que rentabilizarían la producción hasta 1960 cuando aparecen las fibras sintéticas derivadas del petróleo, mucho más económicas y rentables que junto a la prohibición mundial de su cultivo en 1961 por la Convención Única de Drogas de la ONU, hacen desaparecer la producción y la industria del cáñamo en Callosa de Segura, situación que además ocasionó una fuerte migración de la población callosina. No será hasta los años setenta del siglo XX cuando se intenta adaptar el cáñamo al consumo de los nuevos tiempos.

4.- Fases de la producció

- Preparació de la terra labrant-la i abonant-la per rebre amb el major dels èxits la semilla del càniam.
- Siembra de la semilla del càniam que se realitza haca mediodos del mes de marzo. Empleant-se una medida de una barcella, unos 11,5 kg por tahulla (1.185m²)
- Cuidado de las plantaciones: a los cuatro o cinco días del primer riego, la planta debe germinar y se le ayudaba pasando la reja para romper la costra de la tierra o se le hacía un nuevo riego que lo facilitara. Así, se repartirían otros cinco riegos más hasta mediados de julio, cuando la planta llegaría a su plenitud con más de tres metros. No requería más cuidado y la tierra quedaba óptima para la rotación de cultivos.
- La siega: a mediados de julio, el càniam, si es para obtener fibra, ya se puede segar. El segador debe proteger el brazo con el que abraza el haz con una sobremanga para segar a *remano*, es decir, abrazando y tumbando el haz con el brazo izquierdo y segando con la hoz a ras del suelo. Esos haces quedan en el bancal para el secado en unos ocho días.
- La jargola: es el procedimiento manual de golpear los haces con horca de madera para que suelten las hojas secas.
- La *jimensa*: cuando el càniam no se segaba hasta septiembre para obtener fibra, siguiendo un procedimiento similar a la jargola pero ahora se obtenían semillas para próximas cosechas.
- El transporte a la balsa.
- El embalsado es la operación de sumergir en agua los haces de càniam durante varios días, según el calor meteorológico, que provoca por descomposición del agua la separación de la parte leñosa de la parte fibrosa de la planta, que queda apta para su extracción. La balsa era un vacío que oscilaba de seis a ocho metros en los lados menores y de doce a catorce metros en los lados mayores, y poco más de 1,50 metros de fondo.
- El agramado, por otro lado, es la operación en la que se separa la parte fibrosa de la parte leñosa de la varilla de càniam. El operario (el agramador) va agrupando las fibras de los haces agramados o picados en unos fardos o quintales de 43,750 kg. La máquina de agramar es un aparato procedente de un tronco de morera vaciado en V sobre el que encaja otro tronco más pequeño de olivo con una cuchilla sin filo para romper y raspar las varillas.
- El transporte desde la comarca del Bajo Segura hasta Callosa para su tratamiento en la industrial artesanal.

5.- El trabajo del càniam: la industria del hilado y del calzado

- El trabajo del càniam se iniciaba en los obradores, espacios de dimensión variables en las salas superiores de las casas donde se establecía el puesto de trabajo de la espadada y el rastrillado del càniam.
- La espadada es una operación consistente en golpear el haz agramado para que desprenda los últimos restos de cañas. Para eso se empleaba una pieza vertical de madera donde se apoyaba el haz y con una especie de pala en forma de *bacalada*,

denominada espadadora, golpeaba y la deslizaba sobre el haz hasta limpiarlo de restos de caña.

- Acto seguido con el rastrillado se procede a peinar manualmente el cáñamo para dejarlo en condiciones para varias aplicaciones. El bordillo es un tablón rectangular de 60 x 100 cm con tres filas de púas de acero de 28 cm para el peinado y una gran púa curva para la fracción o ruptura de los haces. La rastrilla es similar pero más pequeña y sirve para repasar aquello ya rastrillado para trabajos más selectos. Desgraciadamente el trabajo continuo en los obradores obligaba a respirar millones de partículas de cáñamo en suspensión provocando en muchas ocasiones a las personas trabajadoras una enfermedad respiratoria conocida como *cannabosis*, desconocida en aquel momento, pero muy similar a las sufridas por los mineros.

Industria del hilado

- El hilado es la operación por la que el cáñamo rastrillado se convierte en hilo de uno o más cabos. Los utensilios empleados para este proceso son la mena o rueda de hilar, movida por niños, el asa, el pedral y los hierros, que se colocan en unos espacios de unos 21 m de largo por 2,5 m de ancho conocido como "la carrera de hilar".
- La confección de las redes se realizaba con unos husos o agujas y malleros de madera con los que se cogían las cabezas hiladas para hacer grandes redes adscritas a la pesca. Por la gran demanda, la población de Callosa de Segura, especialmente las mujeres, las confeccionaban en las calles.

Industria del calzado

- La industria del calzado requería para las suelas de los zapatos un trenzado de sogas consistente en la transformación manual de las fibras más cortas rechazadas en el rastrillado en una trenza para la confección de suelas. Las operarias o sogueras, que se agrupaban en corros de trabajo por las calles de la población, se valían de una silla y un mozo o apoyo para la trenza y, sobre todo, de su destreza manual.
- La urdidura es la operación consistente en dar forma a una suela para después coserla. El operario es el costurero que trabaja sobre un banco de madera ayudándose de herramientas como el almaraz, chamaril, punzón....
- Por último, la confección de zapatillas es la operación con la que se pone en las suelas la lona o el resto de elementos para convertirlos en botas o zapatillas. La operaria es la zapatera que se vale de un caballete, hilo de cáñamo, guardamonte, lona, punzón... para obtener zapatillas o botas con suela de cáñamo.

6.- Bienes muebles e inmuebles o entornos de interés vinculados a la actividad tradicional del cáñamo.

Después de solicitar y comenzar el expediente para la Declaración de Bien de Interés Cultural Inmaterial de la Cultura del Cáñamo en Callosa de Segura, desde el Ayuntamiento se ha seguido la línea establecida por la Generalitat, cumpliendo con los requisitos solicitados.

El pasado 12 de diciembre de 2023 el CVC realizó una visita al museo y diversos edificios relacionados con la arquitectura del cáñamo. Durante esta visita, se obtuvo información detallada sobre las características de este bien cultural.

La información proporcionada ha permitido confeccionar una relación de bienes muebles e inmuebles, así como los entornos de interés vinculados a la cultura del cáñamo en la localidad Callosa de Segura.

El análisis se centra en los elementos físicos asociados tanto a la producción agrícola como a las diversas fases del procesamiento y manufactura del cáñamo.

Bienes inmuebles:

Campos de la huerta de Callosa: áreas agrícolas dedicadas al cultivo de cáñamo.

Balsas de la huerta: depósitos de agua utilizados para el proceso de empapado.

Obradores: instalaciones destinadas a la transformación del cáñamo.

Espacios al aire libre: áreas exteriores dedicadas a la construcción de carreras de hilar y fábricas de hilar.

Museo del Cáñamo y huerta de su entorno: espacio dedicado a la preservación y exhibición de la historia del cáñamo, junto con su entorno natural.

Bienes muebles:

Producción agrícola de cáñamo:

Aladre: herramienta para la recolección de cáñamo.

Rulo de pisar tormos: instrumento para el procesamiento de las fibras de cáñamo.

Trejilla: dispositivo utilizado en la manipulación de las plantas de cáñamo.

Tablón de clavos y tablón llano: elementos utilizados en diversas fases de producción.

Corvill y sobremanga: herramientas especializadas en el tratamiento del cáñamo.

Filete de esparto: material utilizado en la producción de productos derivados del cáñamo.

Producción artesanal de fibra textil de cáñamo:

Horqueta, gramaera, espadaor, espaílla, pedral, rastrillo y capuchón: instrumentos utilizados en la extracción y preparación de fibras textiles.

Producción industrial de fibra textil de cáñamo:

Agramadora, sacudidora, rastrilladora y repasadora mecánicas: maquinaria industrial empleada en el procesamiento eficiente de fibras de cáñamo.

Producción artesanal de hilo y cuerda:

Mena o rueda de hilar, caballete de la rueda de hilar, cruz de hilar, asa, garrucha, pedral, ferrete, serrador, hierros, horqueta con pedral, filete de esparto, corchadora, carrico del ferrete: herramientas y dispositivos utilizados en la elaboración artesanal de hilos y cuerdas de cáñamo.

Producción industrial de fibra textil de cáñamo:

Hiladora y embobinadora mecánica: equipos industriales para la producción masiva de fibras textiles.

Confección artesanal de redes:

Silla y tendedor: elementos utilizados en la elaboración manual de redes.

Producción artesanal de calzado:

Silla, moso, banco de costurero, almaraz, punzón, chamaril, patrones, hormas, alzas y tacos, mordaza, aguja, rempujo, caballete para hacer ribetes en el calzado, serquillo o cerquillo, tirapié: herramientas y equipos empleados en la manufactura artesanal de calzado a base de fibras de cáñamo.

La relación detallada de bienes muebles e inmuebles asociados al cultivo y procesamiento del cáñamo en Callosa de Segura resalta la rica tradición y diversidad de elementos utilizados en cada etapa de la cadena productiva. Estos bienes representan no solo la actividad económica local, sino también la herencia cultural arraigada en el uso del cáñamo en sus diversas formas. Este informe proporciona una base integral para la comprensión de la importancia histórica y contemporánea de la industria del cáñamo en la región.

7.- Medidas de salvaguardia de la cultura del cáñamo desde Callosa del Segura.

El presente informe detalla las acciones emprendidas por la comunidad callosina para preservar y salvaguardar la producción de cáñamo y las labores artesanales asociadas a esta cultura viva.

Se describen tres iniciativas cruciales llevadas a cabo con el objetivo de mantener viva la tradición del cáñamo y garantizar la transmisión de conocimientos a las generaciones futuras.

Grupo de Amigos del Patrimonio Cultural y Ayuntamiento: La colaboración entre los callosinos y el Grupo de Amigos del Patrimonio Cultural, en conjunto con el Ayuntamiento de Callosa de Segura, resultó en la organización de una exposición durante las festividades patronales de 1980. Esta exposición, basada en materiales recolectados con la participación de

la población, sirvió como núcleo fundacional del Museo del Cábamo Roque Fco. Albert Lucas, inaugurado en 1986. El museo, oficialmente reconocido como colección museográfica y en proceso de valoración como Museo de la Comunidad Valenciana, se trasladó en 1995 al antiguo Matadero Municipal restaurado en 2010 por el arquitecto Juan Vidal Ramos, alberga una valiosa colección de herramientas utilizadas en la transformación de la fibra de cáñamo y está equipado con tecnologías modernas.

Escuela de los trabajos artesanales del cáñamo: La escuela desempeña un papel fundamental en dinamizar las colecciones del Museo mediante talleres y demostraciones. Estas actividades no solo contribuyen a la difusión de los valores de la cultura tradicional del cáñamo, sino que también aseguran la transmisión de conocimientos y destrezas a las nuevas generaciones. Destacando las Demostraciones Nacionales del Cáñamo, celebradas anualmente durante las festividades patronales de agosto, donde expertos artesanos recrean en vivo diversos trabajos relacionados con la fibra de cáñamo.

Ruta de la Arquitectura Industrial del Cáñamo: La tercera acción emprendida para salvaguardar el patrimonio del cáñamo es la creación de la Ruta de la Arquitectura Industrial del Cáñamo. Esta ruta guía a los interesados a través de las construcciones dedicadas a esta industria, generando un variado patrimonio inmueble debido a la diversidad de tareas involucradas en la producción del cáñamo. Desde el cultivo en la huerta hasta la venta de productos elaborados, la ruta destaca construcciones específicas como:

La Balsa: para cocer/macerar el cáñamo en la huerta de Callosa.

El Obrador: edificio singular para trabajar la fibra natural.

- La Fábrica de hilar: donde se llevaba a cabo el proceso industrial artesanal de transformación de la fibra en hilos, cabos y redes.

Estas tres iniciativas, lideradas por la colaboración comunitaria y el respaldo institucional, han desempeñado un papel crucial en la preservación y transmisión de la rica herencia asociada al cáñamo en Callosa del Segura. La combinación de un museo dedicado, una escuela activa y una ruta que destaca la arquitectura industrial específica ha contribuido significativamente a la salvaguardia de los conocimientos, destrezas y tradiciones relacionadas con el cultivo y procesamiento del cáñamo en esta región.

Asimismo, desde el Ayuntamiento se ha trabajado en la protección y reconocimiento de la Cultura del Cáñamo, llevando a cabo acciones como la plantación de cáñamo en parcelas de huerta en colaboración con agricultores locales, y acciones concretas para proteger y recuperar bienes relacionados con esta tradición, como la adquisición de la fábrica de hilados "La Porchá" en 2011, y la incorporación de la Casa Obrador al inventario municipal, que se encuentra en estudio para su rehabilitación como vivienda típica de la época y Obrador de Cáñamo visitable. entre otras acciones.

8.- Valoración y justificación de la declaración BIC

El Consell Valencià de Cultura informa positivamente para que la actividad tradicional de la cultura del cáñamo de Callosa de Segura sea declarada Bien de Interés Cultural Inmaterial ya que:

- Con toda la argumentación expuesta se justifica su conservación, salvaguardia y mantenimiento que con el paso de los años ha permitido la transmisión de generación en generación de la actividad tradicional del cáñamo en Callosa de Segura.
- Porque la actividad tradicional cultura del cáñamo de Callosa de Segura es un referente tradicional y cultural para las tierras del Bajo Segura. Además, la población de Callosa de Segura ha sabido guardar un reflejo de la época dorada del cáñamo con la creación del Museo del Cáñamo Roque Francisco Albert Lucas, con la ruta de la arquitectura industrial del cáñamo, con la asociación de artesanos Escuela de los Trabajos Artesanales del Cáñamo y con la Mesa del Cáñamo. Por este motivo consideramos que la población se ha esforzado por mantener viva la vida del pueblo y la memoria de los tiempos pasados.
- En la conservación, gestión, desarrollo y protección de la actividad tradicional cultura del cáñamo de Callosa de Segura se encuentran razones tradicionales e históricas que acreditan y que pueden avalar esta distinción de BIC Inmaterial.
- Por el grado de implicación de la población de Callosa de Segura en la conservación y transmisión de la actividad tradicional alrededor de la cultura del cáñamo de Callosa de Segura.
- El Consell Valencià de Cultura confía en que las autoridades y las entidades culturales continuarán mostrando su interés por la salvaguardia del patrimonio cultural que significa la actividad tradicional cultura del cáñamo de Callosa de Segura.

Este informe se enviará al protocolo habitual y al Ayuntamiento de Callosa de Segura.

ANNEX TREBALL DE LA INDÚSTRIA ARTESANAL DEL CÀNEM
Museu del Cànem Roque Fco. Albert Lucas

Antigua balsa para el cáñamo

Agramado del cáñamo

El espadado del cáñamo

El rastrillado del cáñamo

Trenzado de sogas del cáñamo

Trenzado de sogas de cáñamo

Urdido y cosido de suelas de cáñamo